

Розділ VIII □ Об'єктивна сторона злочину

§ 1. Поняття і значення об'єктивної сторони злочину

1. Кримінальне законодавство України встановлює кримінальну від-повідальність тільки за конкретні суспільно небезпечні винні діяння (дію або бездіяльність), передбачені законом як злочин (ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 КК). Як і будь-який акт вольової поведінки людини, злочин являє собою єдність його зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) влас-тливостей та ознак. Зовнішня сторона злочину утворює його об'єктивну сторону, а внутрішня — його суб'єктивну сторону.

Визнаючи нерозривний взаємозв'язок об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину, наука кримінального права в той же час вивчає їх окремо, що необхідно для їх більш глибокого розуміння. Такий підхід дає змогу глибше пізнати об'єктивну і суб'єктивну сторони злочину, що складають у реальній дійсності єдиний і неподільний акт злочинної поведінки.

2. Ознаки об'єктивної сторони злочину. При виявленні злочину ми насамперед стикаємося з його об'єктивними ознаками: конкретним актом поведінки суб'єкта у вигляді дії або бездіяльності, що завжди здійснюється у певній об'єктивній обстановці, у певному місці і в певний час. Цей акт поведінки завжди відбувається у відповідний спосіб, наприклад, крадіжка з об'єктивної сторони виражається в та-ємному викраденні чужого майна (ст. 185 КК), грабіж — у відкритому викраденні такого майна (ст. 186 КК). Злочин завжди тягне за собою певні суспільно небезпечні наслідки, оскільки в результаті його вчи-нення завдається істотна шкода суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом (наприклад, убивство своїм наслідком має смерть людини — статті 115-119 КК, крадіжка, грабіж, шахрайство заподіюють майнову шкоду власнику — статті 185, 186, 190 КК). При-чому діяння (дія або бездіяльність) перебуває у причинному зв'язку із суспільно небезпечними наслідками. Ці ознаки притаманні будь-якому злочину як явищу реальної дійсності. Без них злочину бути не може. Вони мають місце завжди, в усіх випадках, коли скоюється злочин.

Іноді злочин вчиняється з використанням тих чи інших предметів матеріального світу: технічних приладів, вогнепальної або холодної зброї, підроблених документів чи інших засобів, їх вибіркоче використання багато в чому дозволяє злочинцю більш успішно здійснити злочинний намір, заподіяти більш тяжку шкоду.

В об'єктивних ознаках виявляються як фактичні, так і соціальні властивості злочину, передусім його суспільна небезпечність. Об'єктивні ознаки, притаманні всім злочинам, вивчаються Загальною частиною кримінального права, а індивідуальні ознаки конкретних злочинів, наприклад бандитизму, шахрайства, хуліганства, — Особливою частиною.

Викладене дає змогу зробити висновок про те, що об'єктивна сторона злочину — це зовнішня сторона (зовнішнє вираження) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину.

Усі ознаки об'єктивної сторони злочину з погляду на їх опис (закріплення) у диспозиціях статей Особливої частини КК можна поділити на дві групи: обов'язкові (необхідні) та факультативні.

До обов'язкових ознак належить діяння у формі дії або бездіяльності. Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини, не може бути вчинений жодний злочин.

Діяння завжди або безпосередньо вказується в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно впливає із її змісту і, таким чином, виступає обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Тому встановлення ознак такого діяння (дії чи бездіяльності) є обов'язковим у кожній кримінальній справі.

До факультативних ознак належать: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обстановка, спосіб та

засоби вчинення злочину. Ці ознаки, фактично притаманні злочину як явищу реальної дійсності, далеко не завжди вказуються в законі як ознаки конкретного складу злочину. Так, диспозиції складів шпигунства (ст. 114 КК), незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 КК), хуліганства (ст. 296 КК) тощо не містять вказівок на конкретні суспільно небезпечні наслідки, які необхідно було б встановлювати при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності. Так само далеко не завжди в статтях Особливої частини КК вказуються спосіб, місце, час, обстановка вчинення злочину. Отже, зазначені ознаки об'єктивної сторони складу злочину є не обов'язковими, а факультативними.

Однак якщо суспільно небезпечні наслідки, місце, час, спосіб, обстановка та засоби вчинення злочину прямо вказані у диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно випливають із її змісту, то вони набувають значення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу злочину і їх встановлення в такому випадку є обов'язковим.

3. Значення об'єктивної сторони злочину. По-перше, об'єктивна сторона є елементом складу злочину і входить до підстави кримінальної відповідальності. Тому особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише тоді, коли у вчиненому нею діянні встановлено всі ознаки об'єктивної сторони складу злочину. По-друге, ознаки об'єктивної сторони багато в чому визначають суспільну небезпечність злочину. Характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обстановка вчинення злочину, тяжкість суспільно небезпечних наслідків, що настали, є найважливішими показниками суспільної небезпечності як соціальної властивості злочину.

У цьому зв'язку об'єктивні ознаки діяння враховуються передусім при вирішенні питання про криміналізацію тих чи інших діянь, тобто при визнанні їх злочинними і караними самим законодавцем. Окрім того, наприклад, тяжкість наслідків, спосіб учинення злочину багато в чому визначають суворість покарання, встановленого в санкціях статей Особливої частини КК за відповідні злочини. По-третє, об'єктивна сторона має важливе значення для правильної кваліфікації злочину. Її аналіз дає можливість встановлювати інші елементи та ознаки складу злочину: об'єкт, якому заподіюється шкода даним злочином, відповідну форму вини, мотив, мету злочину, які не завжди вказуються в диспозиціях статей Особливої частини КК, і, отже, правильно кваліфікувати вчинене. По-четверте, об'єктивна сторона має важливе значення для розмежування злочинів, а також відмежування злочинних діянь від незлочинних. Так, крадіжка, грабіж, розбій (суміжні злочини) розрізняються між собою за способом вчинення. Хуліганство, відповідальність за яке встановлено в ст. 296 КК, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, відрізняється від адміністративно караного дрібного хуліганства за об'єктивною стороною. По-п'яте, урахування ознак об'єктивної сторони

дозволяє суду в кожному конкретному випадку правильно визначити ступінь тяжкості вчиненого злочину (ст. 65 КК) і виходячи з цього призначити покарання, що відповідає вчиненому.

---

§ 2. Суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність)

1. Термін «діяння» вживається в КК, теорії кримінального права і судовій практиці у двоякому значенні:

а) у ст. 11 КК за допомогою цього терміна визначається поняття злочину, що охоплює всі ознаки, притаманні злочину, тобто вживається як синонім терміна «злочин»;

б) застосовується тільки для характеристики однієї з ознак об'єктивної сторони, тобто дії чи бездіяльності. При аналізі цієї ознаки складу злочину мова повинна йти саме про друге значення терміна «діяння».

Діяння є обов'язковою ознакою кожного складу злочину. У ч. 1 ст. 2 КК встановлено, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК. Формами вираження такого діяння згідно зі ст. 11 КК є дія чи бездіяльність.

2. Поняття «діяння» визначається такою сукупністю ознак: діяння має бути конкретним,

усвідомленим і вольовим актом поведінки людини, суспільно небезпечним та протиправним.

Діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину завжди по-винно мати конкретний характер. Воно становить собою конкретний акт поведінки людини, який відбувається в певній обстановці, місці та часі і завжди виявляється в конкретній дії чи бездіяльності. Людина як соціальна істота вступає у сферу, підвладну кримінальному закону, тільки шляхом учинення своїх дій. Тільки зовні виражена активність людини, її вчинки у формі конкретної дії чи бездіяльності можуть бути об'єктом правової оцінки. Поза своїми вчинками людина не вступає у сферу правового регулювання. Звідси випливає, що думки, наміри, переконання, морально-психологічні риси людини, якими б негативними вони не були, не можуть розглядатися як злочинне діяння, а отже, не можуть тягти за собою кримінальну відповідальність. Злочинні наміри можуть одержати негативну кримінально-правову оцінку, тобто бути «криміналізованими», тільки тоді, коли вони об'єктивовані в конкретному акті поведінки особи — дії чи бездіяльності.

Діяння — це усвідомлений акт поведінки людини, що завжди є наслідком пізнавальної діяльності, відображенням у свідомості людини об'єктивного світу. Тому не є діянням у кримінально-правовому значенні такі рухи тіла, які не контролюються свідомістю, навіть якщо вони за своїм характером були об'єктивно суспільно небезпечними і ними заподіювалася істотна шкода охоронюваним законом суспільним відносинам. Наприклад, дії, вчинені неосудними і душевнохворими особами, не контролюються їх свідомістю, а отже, і не можуть становити дію чи бездіяльність у кримінально-правовому сенсі.

Діяння, що належить до об'єктивної сторони складу злочину, по-винно бути вольовим, тобто проявом волі особи, якщо вона діє з відповідних мотивів, маючи щось певне на меті. Діяння, в якому немає прояву волі, вчинене, наприклад, під безпосереднім впливом фізично-го чи психічного примусу (ст. 40 КК), не може становити об'єктивну сторону складу злочину.

Суспільна небезпечність як ознака діяння полягає в тому, що, будучи визнаним злочином, це діяння заподіює істотну шкоду суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом, або створює реальну загрозу її заподіяння. Суспільна небезпечність органічно при-таманна діянню, що й зумовлює необхідність його криміналізації, тобто визнання його злочинним і караним. Це положення безпосередньо впливає із ч. 2 ст. 11 КК. Дія чи бездіяльність, що через свою малозначність не

спричиняє істотної шкоди об'єкту кримінально- правової охорони або ж не створює загрози її заподіяння, не може розглядатися як злочин, оскільки останній позбавлений такої соціальної властивості, як суспільна небезпечність. Матеріальна ознака злочину — суспільна небезпечність — виявляється насамперед у діянні, конкретному акті поведінки особи. Водночас характер дії чи бездіяльності, спосіб і засоби, за допомогою яких учиняється посягання, значною мірою визначають характер і ступінь суспільної небезпечності злочину, тобто його тяжкість.

Протиправність як ознака діяння відповідно до ст. 11 КК означає, що злочином визнається тільки те діяння, яке саме в такій якості передбачено кримінальним законом. Тому для наявності об'єктивної сторони злочину необхідно, щоб діяння (дія чи бездіяльність) було зазначено в диспозиції однієї зі статей Особливої частини КК, тобто заборонено кримінальним законом під загрозою покарання. З даного положення випливає, що злочинність і караність діяння, а також інші кримінально- правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом (ч. 3 ст. 4 КК). Відсутність ознаки протиправності виключає можливість визнання діяння (навіть якщо воно є суспільно небезпечним) злочином, виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності, оскільки в такому разі буде порушено ч. 4 ст. 3 КК, відповідно до якої застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено. Ознака протиправності означає, що діяння завжди порушує відповідну норму кримінального закону. Для встановлення кримінальної протиправності при відсилочній чи бланкетній диспозиції (так звана змішана протиправність) необхідно звернутися до аналізу інших статей КК чи до нормативних актів (законів чи підзаконних актів) інших галузей права або до локальних нормативних актів.

3. Дія — це активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. Вона є найпоширенішою формою суспільно небезпечного діяння. Понад 2/3 усіх злочинів, передбачених в Особливій частині КК, можуть бути вчинені тільки шляхом дії. Елементарною (найпростішою) одиницею дії є рух тіла. Дія може виражатися в одному (одиночному) русі тіла або в їх множинності. Рухи тіла, що складають дію, повинні мати цілеспрямований характер і, отже, поєднуються метою в єдиний вольовий акт поведінки. Мета, як і об'єкт злочину, виокремлюють дію, обмежують обсяг і межі дії, визначають її предметний зміст. Інакше кажучи, рухи тіла утворюють дію в кримінально-правовому розумінні, коли вони контролюються свідомістю і спрямовуються волею особи на певний об'єкт. Звідси випливає, що мимовольні (наприклад, рефлексорні) акти руху, що відбуваються поза контролем свідомості і не виражають волю особи, не можуть утворювати дію як ознаку об'єктивної сторони злочину, наприклад рухи, внаслідок яких завдано шкоду охоронюваному законом благу, якщо вони викликані реакцією організму на біль від ураження струмом, вогнем тощо.

З фізичного боку дія може бути простою та складною. Прості дії містять одиничні (елементарні) акти поведінки людини, наприклад, нанесення удару. Складні дії характеризуються ускладненою струк-турою. Серед них можна виділити ті, що складаються із декількох актів поведінки, кожний з яких може бути визнаний як самостійна дія.

Наприклад, у ч. 2 ст. 186 КК встановлено кримінальну відповідальність за грабіж (відкрите викрадення чужого майна), поєднаний з насиль-ством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства. Тут мають місце дві дії — викрадення і насильство, кожна з яких, якщо розглядати їх ізольовано, утворює самостійні злочинні дії, передбачені окремими статтями КК (ч. 1 ст. 186, ч. 1 ст. 125 або ст. 126). Подібну об'єктивну сторону мають і деякі інші злочини, пов'язані з насильством (ч. 2 ст. 365, ч. 2 ст. 373 КК та ін.). У зазначених випадках одна дія виступає як спосіб учинен-ня іншої. Вони перебувають у нерозривному зв'язку та органічній єдності і в сукупності утворюють складну дію, яка і завдає шкоди об'єкту (як основному, так і додатковому).

До складних належать також дії, що складаються з низки тотожних актів поведінки, об'єднаних єдиним умислом і спрямованих на досяг-нення єдиного злочинного результату (наприклад, крадіжка цілого, вчинена в декілька прийомів), що утворюють у своїй єдності злочини. До складних відносять, зокрема, і дії у так званих триваючих злочинах, коли злочин, розпочавшись одним актом поведінки (активною дією), потім продовжує здійснюватися впродовж певного часу на стадії за-кінченого злочину (наприклад, незаконне зберігання вогнепальної зброї). У деяких випадках складні дії утворюються з цілої низки вчин-ків, пов'язаних один з одним. Це, наприклад, зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК), втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК) тощо. Але й у цих випадках спо-стерігається активна форма суспільно небезпечної протиправної по-ведінки, яка має всі необхідні ознаки дії (складної) в кримінально- правовому розумінні.

Залежно від характеру впливу на об'єкт злочину всі дії можна по-ділити на фізичні та інформаційні. Фізичні (або енергетичні) дії по-лягають у застосуванні мускульної, фізичної сили для вчинення зло-чинного посягання (крадіжка, грабіж, розбій, убивство, нанесення ті-лесних ушкоджень тощо) і завжди спрямовані на зміну зовнішньої, фізичної сфери предметів матеріального світу. Інформаційні дії поля-гають у передаванні інформації іншим особам і завжди виражаються у словесній (вербальній) формі, а також у яких-небудь інших діях, що несуть інформацію: смислових жестах (конклюдентні дії), виразних рухах (міміка). За допомогою інформаційних дій вчиняються такі зло-чини, як погроза вбивством, вимагання тощо. Для деяких злочинів характерним є поєднання фізичних та інформаційних дій, наприклад, при шахрайстві, а також при грабежі, розбої,

які поєднані з погрозою насильства.

Важливе значення для характеристики злочинної дії має спосіб вчинення злочину, який являє собою сукупність (систему) прийомів і методів, що використовуються при вчиненні злочину. Ці способи різноманітні. Найчастіше зустрічаються: фізичне насильство, психічне насильство (погроза насильством), обман, зловживання довірою, жорстокий чи особливо жорстокий спосіб, загальнонебезпечний спосіб та ін. Усі вони значною мірою визначають форму і зміст даної дії, її інтенсивність та шкідливість.

Деякі злочини можуть бути вчинені тільки у певний спосіб. У та-кому разі спосіб вказується в законі як конститутивна ознака складу злочину, наприклад таємне викрадення чужого майна як спосіб кра-діжки (ст. 185 КК), відкрите викрадення такого ж майна при грабежі (ст. 186 КК), заволодіння чужим майном шляхом обману чи зловжи-вання довірою при шахрайстві (ст. 190 КК). В інших випадках злочин може бути вчинено різними способами. Так, умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК) і умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК) можуть бути вчинені в будь-які способи: шляхом нанесення ушко-джень колючим чи ріжучим предметом, із застосуванням вогнепальної зброї, отруйних речовин, шляхом нанесення ударів, побоїв тощо. У зв'язку із зазначеним законодавець не вказує в диспозиціях цих статей Особливої частини КК на певний спосіб вчинення злочину як на обов'язкову ознаку складу злочину^[1].

Для вчинення злочинів винні часто використовують різні засоби і знаряддя: зброю, технічні прилади, механізми, підроблені документи та ін. У цих випадках винний використовує закладені в засобах вчи-нення злочину додаткові можливості, що можуть істотно посилювати інтенсивність і уражаючий ефект дії. Такі способи вчинення злочинів завжди свідчать про підвищену небезпечність як дії, так і особи, що її вчинила.

Кримінальна відповідальність за злочинну дію нічим не обмежена. Достатньо встановити, що вчинено суспільно небезпечну дію (як активну форму поведінки особи), передбачену кримінальним законом як злочин.

Злочинні дії описуються в статтях Особливої частини КК по- різному. У більшості випадків у диспозиції описується один вид зло-чинної поведінки, наприклад крадіжка — таємне викрадення чужого майна (ст. 185 КК), погроза вбивством (ст. 129 КК). Досить часто в дис-позиції вказуються в альтернативі декілька дій, кожна з яких утворює об'єктивну сторону злочину. Наприклад, бандитизмом (ст. 257 КК) закон визнає: організацію озброєної банди з метою нападу на підпри-ємства, установи, організації чи на окремих осіб, а також участь у та-кій банді або у вчинених нею нападах. У подібних випадках для кон-статації об'єктивної сторони відповідного складу злочину достатньо встановити хоча б одну із дій, альтернативно зазначених у законі. Не-рідко в КК дається загальна характеристика дії, наприклад у складі хуліганства (ст. 296). У таких випадках для з'ясування ознак діяння слід вдаватися

до тлумачення закону.

Іноді при описі дії законодавець застосовує відсилочну диспозицію, наприклад заподіяння майнової шкоди державі або громадській організації шляхом обману або зловживання довірою за відсутності ознак шахрайства (ст. 192 КК). В інших випадках для з'ясування ознак дії необхідно звернутися до підзаконних нормативних актів (бланкетна диспозиція), наприклад порушення правил безпеки на вибухо-небезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273 КК), порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274 КК) та ін.

Різні прийоми опису дій у статтях Особливої частини КК обумовлені не розсудом законодавця, а особливостями того чи іншого злочину, ступінь конкретності опису якого залежить від характеру самої дії, об'єкта посягання, способів учинення злочину, засобів, що використовуються, та ін. Чим чіткіше описано в законі дію, тим більше гарантій правильного застосування кримінального закону при розгляді конкретних кримінальних справ.

4. Бездіяльність. Умови кримінальної відповідальності за злочинну бездіяльність. Бездіяльність — це пасивна форма поведінки особи, що полягає у невчиненні нею конкретної дії (дій), які вона повинна була і могла вчинити в даних конкретних умовах. Бездіяльність тотожна дії за своїми соціальними та юридичними властивостями, тобто вона суспільно небезпечна і протиправна, є свідомим і вольовим актом поведінки людини.

Бездіяльність відрізняється від дії зовнішньою, фізичною стороною. При бездіяльності особа не вчиняє певної дії, яку вона за даних конкретних умов повинна була і могла вчинити для запобігання заподіянню шкоди охоронюваному законом суспільним відносинам. На практиці злочинна бездіяльність зустрічається значно рідше, ніж дія. Шляхом бездіяльності вчиняються такі злочини, як залишення в небезпеці (ст. 135 КК), ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136 КК), неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 КК).

Злочинна бездіяльність характеризується тим, що вона є пасивною формою поведінки людини. Однак ця характеристика стосується не будь-якої поведінки особи в момент учинення злочину (наприклад, диспетчер аеропорту залишив на деякий час пульт керування — треба було побачитися зі знайомим — і не виконав своїх обов'язків щодо забезпечення безпечної посадки літака, внаслідок чого літак зазнав аварії), а тих конкретних дій, які ця особа повинна була і могла вчинити в даних конкретних умовах. Звідси випливає, що обов'язковою умовою кримінальної відповідальності особи за бездіяльність є наявність у неї обов'язку діяти певним чином і наявність у даних конкретних умовах реальної можливості діяти в такий спосіб.

Обов'язок вчинити певні дії може впливати з різних підстав:

а) із закону (наприклад, закон покладає на громадянина обов'язок надати допомогу особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, — ст. 136 КК) або з іншого (наприклад, підзаконного) нормативно-го акта — у злочинах, описуваних у бланкетних диспозиціях;

б) із професійних або службових функцій (наприклад, ненадання допомоги хворому медичним працівником — ст. 139 КК, службова недбалість — ст. 367 КК);

в) із договору (наприклад, порушення обов'язків щодо охорони майна — ст. 197 КК);

г) із родинних відносин (наприклад, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей — ст. 164 КК, ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків — ст. 165 КК);

д) із попередньої поведінки особи, якщо вона своїми діями створює небезпеку для іншої особи і внаслідок цього зобов'язана надати їй до-помогу (наприклад, човняр, що взяв на себе обов'язок перевезти людей через річку, повинен надати допомогу пасажиром, які опинилися у воді і стали тонути внаслідок того, що човен перевернувся через переван-таження або шторм).

Наявність реальної можливості діяти певним чином полягає в тому, що особа в даній конкретній ситуації мала реальну можливість діяти, тобто виконати активні дії і запобігти тим самим злочинним наслідкам. Так, якщо лікар повинен був з'явитися до хворого і надати йому допо-могу, але не міг цього зробити внаслідок повені і розливу ріки, він не може нести відповідальність за ст. 139 КК. Так само ненадання до-помоги потопуючому особою, яка не вміє плавати, не може тягти за собою кримінальну відповідальність за ст. 136 КК за ненадання допо-моги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані, оскільки тут відсутня можливість надати таку допомогу.

Отже, при оцінюванні можливості (чи неможливості) виконати покладені на особу обов'язки слід урахувати конкретну обстановку, умови місця і часу, зміст обов'язків, покладених на особу. Враховують-ся й її суб'єктивні можливості щодо виконання необхідних дій.

Злочинна бездіяльність, як і дія, може проявитися в одиничному акті невчинення особою конкретної дії, яку вона повинна була і могла вчинити, але може являти собою і декілька (множинність) актів пасив-ної поведінки, що має місце, наприклад, при службовій недбалості, коли службова особа неодноразово не виконує покладені на неї обов'язки (ст. 367 КК). Злочинна бездіяльність може відбуватися одно-актно (одномоментно) і протягом певного, тривалого проміжку часу, зокрема при триваючих злочинах, наприклад, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей — ст. 164 КК.

Таким чином, кримінальна відповідальність за злочинну бездіяльність настає лише за таких умов:

а) на особу було покладено спеціальний обов'язок вчинити активні дії, якими було б відвернено настання суспільно небезпечного наслідку;

б) в особи була реальна можливість у даній конкретній ситуації вчинити відповідні активні дії і запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків.

У деяких випадках злочинна бездіяльність може поєднуватися з активними діями, за допомогою яких суб'єкт ухиляється від виконання обов'язкових для нього дій. У таких випадках має місце акт змішаної поведінки — активні дії тут виступають способом вчинення злочинної бездіяльності. Проте об'єктивну сторону злочину утворює злочинна бездіяльність. Активні ж дії можуть отримати самостійну правову оцінку (кваліфікацію) за наявності в них ознак самостійного злочину.

5. Непереборна сила, непереборний фізичний примус, психічний примус та їх значення для вирішення питання про кримінальну відповідальність за суспільно небезпечну дію або бездіяльність. Дія і бездіяльність — це вольові вчинки людини, вони являють собою психофізичну єдність зовнішньої (фізичної) та внутрішньої (психічної) сторін її поведінки. При цьому воля особи може бути безпосередньо виражена в її особистих конкретних діях (фізичних чи інформаційних) або опосередковуватися в її вчинках із застосуванням різних механізмів, засобів (наприклад, убивство із застосуванням зброї чи отрути), або ж виявлятися в діяльності інших осіб (наприклад, залучення до вчинення злочину осіб, що не досягли віку кримінальної відповідальності, психічно хворих тощо). Отже, вольовий зміст дії чи бездіяльності має важливе значення при вирішенні питання про наявність діяння (дії чи бездіяльності) як ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

Але можливі ситуації, коли у вчиненій особою дії чи бездіяльності її воля не виявляється, а тому психофізична єдність діяння відсутня. У таких випадках через наявність певних обставин вчинене діяння (дія чи бездіяльність), у якому відсутній прояв волі самого діяча, втрачає свій кримінально-правовий характер. Отже, тут відсутнє і саме діяння (дія чи бездіяльність) як ознака об'єктивної сторони злочину. До таких обставин належать:

1) непереборна сила;

2) непереборний фізичний примус (насильство);

3) психічний примус, що відповідає вимогам крайньої необхідності.

Непереборна сила — це надзвичайна і нездоланна за даних умов

обставина. Джерелом непереборної сили можуть бути явища природи, технічні механізми, хвороба тощо. У діянні, вчиненому під впливом непереборної сили, відсутня воля особи, відсутні саме діяння і об'єктивна сторона злочину. Отже, за таке діяння кримінальна відпо-відальність наставати не може. Наприклад, не несе кримінальної від-повідальності за бездіяльність за ст. 139 КК лікар, який не міг з'явитися до хворого і надати йому медичну допомогу внаслідок повені або зем-летрусу. Так само не підлягає кримінальній відповідальності особа і за активні дії, які вона виконала внаслідок непереборної сили. Наприклад, під час зіткнення тролейбуса з вантажним автомобілем К. був викину-тий з кузова автомашини і при падінні збив Н., заподіявши йому тілес-ні ушкодження. Дії К. були викликані непереборною силою.

Під непереборним фізичним примусом розуміють такий протиправ-ний фізичний вплив однієї людини на іншу (насильство — застосування фізичної сили, завдання ударів, побоїв, заподіяння тілесних ушко-джень тощо), що цілком пригнічує волю особи, яка зазнала насильства, внаслідок чого вона була позбавлена можливості обрати бажаний варіант поведінки і вчинила в результаті насильства такі рухи, якими була запо-діяна шкода іншій особі, або не вчинила тих дій, які вона повинна була вчинити в даній ситуації. Якщо фізичний примус був непереборним (наприклад, зв'язаний охоронець не міг перешкодити злочинцям вчини-ти крадіжку або касир видав злочинцям гроші внаслідок жорстоких побоїв), то у вчиненому діянні особи немає прояву її волі. Непереборний фізичний примус «руйнує» психофізичну єдність діяння, знищує його цілеспрямований і вольовий характер, через що особа не може керувати своїми вчинками. У разі непереборного фізичного примусу в особи не-має дії чи бездіяльності в кримінально-правовому значенні, внаслідок чого виключається її кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 40 КК)^[2].

Якщо ж фізичне насильство було переборним, тобто коли особа вчи-нила які-небудь суспільно небезпечні дії під впливом фізичного насиль-ства, що не виключало її можливості керувати своїми діями, то в такому разі питання про відповідальність вирішується за правилами крайньої необхідності (ч. 2 ст. 40 КК). Однак такий фізичний примус повинен роз-глядатися як обставина, що пом'якшує покарання (п. 6 ст. 66 КК).

Психічний примус — це вимога вчинити певні дії чи, навпаки, не вчиняти тих або інших дій, які в даній ситуації повинні бути вчине-ні, під загрозою застосування фізичного насильства, заподіяння мате-ріальної чи моральної шкоди. У разі психічного примусу має місце загроза або залякування особи, яка піддалася примусу, для того щоб примусити її діяти або не діяти в напрямку, потрібному для того, хто примушує. Безумовно, воля особи, яка піддалася примусу, певною мірою обмежена, внаслідок чого вона відчуває ускладнення в обранні того чи іншого варіанта поведінки. Однак таке обмеження не має аб-солютного характеру навіть за умови, що психічний примус підтриму-ється фізичним насильством. У даному разі воля особи, щодо якої за-стосовується психічний примус, цілком не паралізована і вона все ж має можливість обрати той чи інший варіант поведінки на свій роз-суд. Ось чому суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), учинене внаслідок психічного примусу, за загальним правилом не ви-ключає кримінальної відповідальності, але розглядається як обставина, що пом'якшує покарання (п. 6 ст. 66 КК).

Дія чи бездіяльність, учинена внаслідок психічного примусу, не тяг-не за собою кримінальної відповідальності лише за умови, що мав місце стан крайньої необхідності. Інакше кажучи, вчинення

суспільно небезпечного діяння під впливом психічного насильства (загрози) виключає кримінальну відповідальність тільки тоді, коли уникнути в даній конкретній обстановці заподіяння шкоди, якою загрожували, було неможливо і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ст. 39 КК).

---

§ 3. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види, значення

1. Поняття суспільно небезпечних наслідків. Найважливіша соціальна властивість злочину — його суспільна небезпечність — полягає в тому, що діяння (дія чи бездіяльність) посягає на суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом, викликає в них певні негативні зміни (школа, збиток). Механізм порушення об'єкта (суспільних відносин) і заподіяння йому шкоди може бути різним: в одних випадках негативному, руйнівному впливу піддається суб'єкт суспільних відносин (наприклад, при вбивстві — статті 115-119 КК, заподіяння тілесних ушкоджень — статті 121-125 КК); у других — благо, яке охороняється правом і у зв'язку з яким існують дані відносини (це на-самперед майнові злочини — крадіжка, шахрайство та ін.); у третіх — розривається соціальний зв'язок між суб'єктами відносин (ухилення від призову за мобілізацією — ст. 336 КК, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей — ст. 164 КК) тощо. В усіх цих випадках об'єкту кримінально-правової охорони заподіюється шкода, що і є на-слідком злочину.

Суспільно небезпечні наслідки залежно від характеру й обсягу шкоди, завданої діянням об'єкту, можуть бути поділені на наслідки у вигляді реальної шкоди і наслідки у вигляді створення загрози (не-безпеки) заподіяння шкоди. Більшість злочинів завдають реальну шкоду. Це типова ситуація. Вбивство, крадіжка, грабїж, хуліганство своїм наслідком мають конкретну і реальну шкоду, що заподіюється відпо-відному об'єкту кримінально-правової охорони. Разом з тим чинне законодавство в деяких випадках встановлює відповідальність за ді-яння, що не завдають реальної шкоди конкретному об'єкту, однак ставлять його при цьому в небезпеку заподіяння шкоди. Так, порушен-ня працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху або експлуатації транспорту, а також недоброякіс-ний ремонт транспортних засобів, колій, засобів сигналізації та зв'язку тягне за собою кримінальну відповідальність за ч. 1 ст. 276 КК у разі створення такими діями небезпеки для життя людей або настання ін-ших тяжких наслідків. Так само в ч. 1 ст. 135 КК встановлено відпові-дальність за завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані. Причому тут не потрібно настання смерті особи, яку залишили без допомоги, чи настання інших тяжких наслідків (ч. 3 ст. 135 КК). Подібні злочини одержали в літературі назву «делікти небезпеки» («делікти створення небезпеки»). Тут створення небезпеки («загроза заподіяння шкоди») зовсім не означає, що в об'єкті посягання не відбувається негативних змін. При загрозі порушуються стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охоро-ну кримінального закону, безпечні умови їх функціонування. Ось чому в деліктах небезпеки реальність створення такої небезпеки протиправ-ною дією чи бездіяльністю, тобто загроза заподіяння шкоди об'єкту, повинна бути встановлена як факт об'єктивної дійсності.

Таким чином, суспільно небезпечні наслідки можна визначити як шкоду (збиток), що заподіюється злочинним діянням суспільним від-носинам, охоронюваним кримінальним законом, або як реальну небез-пеку (загрозу) заподіяння такої шкоди.

Наслідки злочину різноманітні і можуть мати місце в різних сферах: економіки, виробництва, прав людини, екології тощо. Усі вони можуть бути поділені на дві великі групи: наслідки матеріального характеру і наслідки нематеріального характеру.

До матеріальних наслідків належить шкода, що має особистий (фізичний) характер, наприклад, смерть людини при вбивстві, тілесні ушкодження (статті 115-119, 121-125 КК), а також майнова шкода, наприклад, у злочинах проти власності (розділ VI Особливої частини КК). У свою чергу, злочинні наслідки майнового характеру можуть виражатися у так званій позитивній шкоді чи упущеній вигоді (неодержані доходи). Позитивна майнова шкода полягає в тому, що майно, яке перебувало у власності чи володінні потерпілого, протиправно вилучається чи знищується або ж пошкоджується. У разі ж упущеної вигоди потерпілий не одержує тієї майнової вигоди, яку він має право одержати за законом, угодою, на іншій правовій підставі. Таким наслідком буде, наприклад, несплата в повному обсязі обов'язкових платежів шляхом заниження вартості будинку, що продається. Тут унаслідок обманних дій продавця і покупця держава не одержує тих грошових сум, які вона повинна була одержати при сплаті платежів у повному обсязі.

Нематеріальні наслідки — це такі негативні зміни в об'єкті посягання, що поєднані з порушенням тих чи інших інтересів учасників суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, і, як правило, не пов'язані з фізичним впливом на людину як суб'єкта суспільних відносин чи впливом на матеріальні предмети зовнішнього світу (блага), з приводу яких існують суспільні відносини. Тут може бути виділена шкода інтересам політичним (злочини проти основ національної безпеки України), організаційним (злочини службові, злочини проти правосуддя, суспільної безпеки, громадського порядку та моральності), соціальним (злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина).

Залежно від виду безпосереднього об'єкта, якому суспільно небезпечне діяння заподіює шкоду, наслідки можуть бути поділені на основні та додаткові. Так, шкода, що завдається службовою особою нормальної діяльності державного апарату при перевищенні влади або службових повноважень (ст. 365 КК), є основним, а шкода, що заподіюється особі, якщо перевищення супроводжувалося насильством або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями (ч. 2 ст. 365 КК), — додатковим наслідком. У той же час додаткові наслідки можуть бути поділені на обов'язкові (додатково обов'язкові), тобто такі, які мають місце завжди, в усіх випадках при вчиненні даного злочину, наприклад, шкода, що заподіюється здоров'ю потерпілого при кваліфікованому грабежі (ч. 2 ст. 186 КК), та факультативні (додатково факультативні), що можуть мати місце, але можуть бути і відсутніми при вчиненні даного злочину, наприклад, шкода особі чи власності при вчиненні хуліганства (ст. 296 КК).

2. Законодавець користується різними прийомами описування злочинних наслідків. Так, при крадіжці чужого майна шкода заподіюється власності (ст. 185 КК). Тут вказується один (єдиний) наслідок, що має кримінально-правове значення. В інших випадках у законі вказуються два і більше можливих (альтернативних) наслідків, що виступають обов'язковою ознакою складу злочину. Так, у складі руйнування або пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ч. 1 ст. 277 КК) в альтернативі зазначено такі наслідки, як аварія поїзда чи судна, порушення нормальної роботи транспорту чи створення небезпеки для життя людей або настання інших тяжких наслідків.

У деяких складах злочинів містяться вказівки на конкретні наслідки, наприклад смерть потерпілого при вбивстві (ст. 115 КК), тілесні ушкодження відповідної тяжкості в складах злочинів, передбачених статтями 121-125 КК. В інших статтях КК не дано чіткого опису наслідків («тяжкі наслідки», «особливо тяжкі наслідки», «великий збиток» тощо). Отже, тут у законі застосовуються оціночні терміни і поняття, з'ясування обсягу і змісту яких вимагає уточнення і конкретизації по кожній справі.

Настання зазначених у законі наслідків в одних випадках є необхідною ознакою основного (простого) складу закінченого злочину, наприклад поширення епідемії чи епізоотії, настання інших тяжких наслідків у результаті порушення ветеринарних правил (ст. 251 КК); в інших же — суспільно небезпечні наслідки відіграють роль кваліфікуючої обставини, що обтяжує відповідальність, наприклад знищення або пошкодження лісових масивів загальнонебезпечним способом, якщо ці дії спричинили загибель людей, масову загибель тварин або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 245 КК).

Деякі норми КК пов'язують злочинність і караність діяння з обов'язковим настанням певних суспільно небезпечних наслідків. Так, зловживання владою або службовим становищем тягне за собою кримінальну відповідальність, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (ч. 1 ст. 364 КК); порушення військовослужбовцем правил поведінки зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення, тягне за собою кримінальну відповідальність, якщо такими діями потерпілому були заподіяні тілесні ушкодження (ч. 1 ст. 414 КК). Інші норми пов'язують караність діяння як з фактичним настанням суспільно небезпечних наслідків, так і з можливістю їх настання. Так, порушення правил ядерної або радіаційної безпеки тягне за собою кримінальну відповідальність, якщо цими діями була створена загроза загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків або заподіяна шкода здоров'ю потерпілого (ч. 1 ст. 274 КК).

3. Суспільно небезпечні наслідки мають важливе значення для конструювання об'єктивної сторони складу злочину. В одних випадках наслідки включаються в диспозицію статті Особливої частини КК як обов'язкова ознака складу злочину, в інших — не включаються. Залежно від цього всі злочини поділяються на дві групи: злочини з матеріальним складом (матеріальні злочини) та злочини з формальним складом (формальні злочини).

Злочини з матеріальним складом — це такі злочини, для об'єктивної сторони яких закон (диспозиція статті КК) вимагає не тільки встановлення діяння (дії чи бездіяльності), а й настання суспільно небезпечних наслідків.

Злочини з формальним складом — це такі злочини, для об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення тільки діяння (дії чи бездіяльності). Наслідки цих злочинів хоча і можуть іноді наставати, але вони перебувають за межами складу злочину, не включаються до об'єктивної сторони складу як обов'язкова ознака і їх встановлення на кваліфікацію злочину не впливає.

Визнання або, навпаки, невизнання суспільно небезпечних наслідків як ознаки складу злочину не є довільним. Наслідки злочину в одних випадках мають досить конкретний характер. Ці наслідки можна обчислити, точно визначити обсяг і характер шкоди. В інших же випадках такий вимір, конкретизацію наслідків здійснити важко, а іноді і неможливо. У зв'язку з цим законодавець по-різному вирішує питання про визнання чи невизнання наслідків як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину.

Наслідками в злочинах з матеріальним складом, як правило, є шкода матеріального, майнового, особистого або фізичного характеру. До таких злочинів належать, наприклад, крадіжка, грабіж, шахрайство, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень тощо. Ці злочини вважаються закінченими з моменту настання зазначених у законі суспільно небезпечних наслідків. Так, убивство вважається закінченим злочиним, коли сталася смерть потерпілого; крадіжка — коли злочинець проти-правно вилучив чуже майно і мав реальну можливість розпорядитися ним за своїм розсудом; тілесні ушкодження — коли здоров'ю людини заподіяно шкоду певного ступеня тяжкості.

У злочинах з формальним складом сам факт учинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом, утворює закінчений злочин. До таких складів належать, наприклад, шпигунство, одержання хабара, завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, втеча з місць позбавлення волі чи з-під варти, дезертирство та ін. Злочини з формальним складом також

заподіюють шкоду суспільним відносинам. Однак вона має, як правило, нематеріальний характер. Ця шкода політична, організаційна, соціальна, моральна. Якщо при вчиненні злочину з формальним складом фактично настали які-небудь наслідки, що перебувають за межами складу, вони не впливають на вирішення питання про встановлення підстави кримінальної відповідальності (складу злочину й об'єктивної сторони як його необхідного елемента) і враховуються лише при призначенні покарання.

Поділ злочинів на злочини з матеріальним та злочини з формальним складами відбиває об'єктивно існуюче положення, коли в законі:

а) по-різному описується об'єктивна сторона складу злочину;

б) по-різному відображаються суспільно небезпечні наслідки. У злочинах з матеріальним складом необхідно встановити не тільки діяння, а й суспільно небезпечні наслідки, а також причинний зв'язок між ними. У злочинах же з формальним складом для кримінальної відповідальності достатньо встановити лише факт учинення суспільно небезпечного діяння;

в) на підставі цього поділу по-різному вирішується питання про момент закінчення злочину: злочин з матеріальним складом вважається закінченим з моменту настання суспільно небезпечних наслідків, а злочин з формальним складом — з моменту вчинення самого діяння незалежно від настання наслідків.

4. Значення суспільно небезпечних наслідків. Наслідки, тобто шкода (збиток), заподіяна злочинним діянням, її характер і розмір, багато в чому визначають матеріальну ознаку злочину — суспільну небезпечність. Тому наслідок виступає:

а) однією з найважливіших підстав криміналізації (декриміналізації) діяння;

б) ознакою, на підставі якої проводиться відмежування злочину від інших правопорушень;

в) обставиною, що враховується судом при призначенні покарання в межах санкції відповідної статті КК (наприклад, у п. 5 ст. 67 КК тяжкі наслідки названі як обставина, що обтяжує покарання).

Якщо ті чи інші наслідки зазначені в диспозиції статті КК (злочини з матеріальним складом), їх встановлення в такому разі є обов'язковим для:

а) констатації складу злочину як підстави кримінальної відповідальності;

б) правильної кваліфікації злочину та його відмежування від су-міжних злочинів.

У разі, коли наслідки (у злочинах з матеріальним складом) відсутні, питання про кримінальну відповідальність може вирішуватися та-ким чином: а) якщо діяння вчинене з прямим умислом, то воно квалі-фікується як замах на злочин; б) якщо ж у законі не передбачено від-повідальність за злочин з іншими формами вини, то відсутність на-слідків виключає склад злочину і кримінальну відповідальність.

Як обов'язкова ознака складу злочину суспільно небезпечні на-слідки мають важливе значення для диференціації кримінальної від-повідальності, що виявляється, зокрема, у конструюванні в КК квалі-фікуючих чи особливо кваліфікуючих складів або спеціальних норм.

---

§ 4. Причинний зв'язок між діянням (дією чи бездіяльністю) та суспільно небезпечними наслідками

1. Теорія і практика кримінального права виходять з основного принципу, відповідно до якого суспільно небезпечні наслідки можуть бути поставлені у вину особі лише за умови, що вони перебували в при-чинному зв'язку з її дією або бездіяльністю. Встановити причинний зв'язок між дією і суспільно небезпечними наслідками означає дати відповідь на запитання: чиє діяння викликало цей наслідок і кому цей наслідок може бути поставлений у вину? Потрібно, таким чином, кон-статувати, що в об'єктивній дійсності шкідливий наслідок, що настав, викликаний діями даної особи, а не діями третіх осіб чи яких-небудь інших зовнішніх сил.

Наука кримінального права не створює своєї теорії причинності, а ґрунтується на теорії причинності, чи каузальності (лат. саша — при-чина), розробленій філософією. Філософські категорії «причина» і «на-слідок» відображають об'єктивно існуючі причинно-наслідкові зв'язки об'єктивного світу. Ці зв'язки мають універсальний характер. У них одне явище (подія, процес) виступає причиною іншого явища (наслідку) — перше передує другому в часі і є необхідною умовою чи підставою ви-никнення або зміни розвитку другого, тобто причина породжує наслідок. З цих філософських положень випливає, що під причинним зв'язком у кримінальному праві слід розуміти об'єктивно існуючий зв'язок між діянням — дією чи бездіяльністю (причиною) — і суспільно небезпечни-ми наслідками (наслідком), коли дія чи бездіяльність викликає (поро-джує) настання суспільно небезпечного наслідку.

У науці кримінального права з проблеми причинного зв'язку були висловлені різні погляди. До найважливішого з них слід віднести теорію необхідної умови «*conditio sine qua non*» («необхідна умова, без якої не може бути...»), теорію адекватної причинності, теорію необхідного спричинення. Кожна з цих теорій, базуючись на різних філо-софських концепціях, розглядає з більшою чи меншою повнотою і науковою обґрунтованістю проблему причинності у кримінальному праві. Вони мають низку безсумнівних позитивних якостей, але в той же час містять ті чи інші рішення і висновки, що викликають критичні зауваження. Кожна з цих теорій може бути доповнена новими положеннями, які тією чи іншою мірою могли б поглибити загальне уявлення про причинний зв'язок у кримінальному праві.

2. При аналізі і встановленні причинного зв'язку між суспільно небезпечною дією чи бездіяльністю і суспільно небезпечними наслідками слід виходити з таких положень.

1) Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони злочину підлягає встановленню у випадках, коли суспільно небезпечні наслідки є обов'язковою ознакою складу злочину, тобто в злочинах з матеріальним складом. Звідси випливає, що якщо відсутнє суспільно небезпечне діяння, то немає необхідності встановлювати причинний зв'язок, оскільки немає першої (обов'язкової) ознаки об'єктивної сторони — діяння. У разі відсутності наслідку (за наявності суспільно небезпечного діяння) має місце замах на злочин, або склад формального злочину, або взагалі немає складу злочину. Якщо ж причинний зв'язок між діянням і наслідком не встановлено, об'єктивна сторона злочину з матеріальним складом відсутня за відсутності такої обов'язкової її ознаки, як причинний зв'язок.

2) Причинний зв'язок — це об'єктивно існуючий зв'язок між причиною (суспільно небезпечним діянням) і наслідком (суспільно небезпечними наслідками). Причинний зв'язок між злочинним діянням і суспільно небезпечними наслідками існує об'єктивно як факт реальної дійсності поза свідомістю і волею людини — слідчого, прокурора, судді. Цей зв'язок як зв'язок між явищами об'єктивної дійсності є таким, що може бути пізнаним. Тому в кожній кримінальній справі для наявності об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом необхідно встановити (вивчити, пізнати) не тільки діяння, а й суспільно небезпечний наслідок, а також причинний зв'язок між діянням і наслідками як явищами реальної дійсності.

3) При аналізі причинного зв'язку слід урахувати, що в природі і суспільстві всі явища взаємопов'язані, перебувають у тісній взаємодії. В об'єктивному світі існують загальний та універсальний каузальний зв'язки. Тому якщо розглядати всю сукупність причинно-наслідкових зв'язків, ланок та опосередкувань, що призвели до настання суспільно небезпечного наслідку, то досить важко встановити, яке ж явище виступає причиною, а яке — наслідком, оскільки наслідок як результат дії причини в той же час за певних умов сам трансформується в причину і тягне за собою новий наслідок. Тому, щоб чітко встановити зв'язок між причиною і наслідком, необхідно штучно (уявно) ізолювати два явища — причину і наслідок, тобто суспільно небезпечне діяння (дію чи бездіяльність) і суспільно небезпечний наслідок, — від інших причинно-наслідкових ланок і опосередкувань, що так чи інакше перебувають у взаємодії з наслідками. Тільки при такому підході можна встановити, чи є певне діяння причиною даного суспільно небезпечного наслідку.

4) Причинний зв'язок має місце лише тоді, коли діяння виступає необхідною умовою, без якої неможливе настання наслідку (*conditio sine qua non*). З цього випливають такі найважливіші вимоги:

а) причина (діяння) у часі повинна передувати наслідку. Однак зовнішньої (часової) залежності у послідовному розвитку подій недостатньо, адже відомо, що «після цього» не завжди означає «внаслідок цього» (*post hoc non est propter hoc*). Наприклад, під час інвентаризації у завідувача складу З. (який пропрацював чотири місяці на цій посаді) виявлено велику нестачу товарно-матеріальних цінностей, у зв'язку з чим було порушено кримінальну справу. Розслідуванням встановлено, що нестача утворилася внаслідок розкрадання і недбалості з боку завідувача складу, що працював раніше, який при передачі З. товарно-матеріальних цінностей шляхом обману приховав нестачу. У такому разі причинний зв'язок між поведінкою З. і нестачею відсутній;

б) причина (діяння) не тільки має передувати наслідку в часі, а й викликати його. Відомо, що причинний зв'язок за своєю сутністю є зв'язком генетичним (зв'язок породження). Тут діяння завжди

повинно викликати (породжувати) суспільно небезпечні наслідки. При цьому суспільно небезпечна дія (причина) як активна форма поведінки людини безпосередньо заподіює шкоду, тобто безпосередньо справляє негативний руйнуючий вплив на об'єкт кримінально-правової охорони і викликає тим самим суспільно небезпечний наслідок. На відміну від цього бездіяльність заподіює шкоду опосередковано. Це пояснюється тим, що особа при бездіяльності не втручається в розвиток причинно-го зв'язку, не виконує покладеного на неї обов'язку з виконання активних дій, якими вона повинна була відвернути шкоду, що загрожує об'єкту. Унаслідок пасивної поведінки особи і дій інших сил та засобів (дій третіх осіб, сил природи, механізмів, різних процесів — хімічних, біологічних, патологічних тощо) суспільно небезпечні наслідки на-стають як факт реальної дійсності. Однак це зовсім не означає, що в останньому випадку немає причинного зв'язку між бездіяльністю і наслідками, що настали. Такий зв'язок існує. Він лежить у площині невиконання особою своїх обов'язків (активних дій) щодо запобігання шкоді (при наявності реальної можливості виконати такі дії) і фактичним заподіянням цією пасивною поведінкою шкоди (суспільно небезпечних наслідків);

в) причинний зв'язок має місце лише у разі, коли діяння є головною, визначальною умовою (фактором) настання суспільно небезпечного наслідку. Це правило дуже важливо враховувати в ситуаціях, коли в причинний ряд втручаються різні додаткові сили, умови та фактори — дії інших осіб, різні процеси (патологічні, біологічні тощо), тобто мають місце декілька (безліч) чинників, що тією чи іншою мірою сприяють настанню суспільно небезпечних наслідків. Діяння слід розглядати як головну умову (причину) настання наслідків, якщо без нього (при уявному, штучному виключенні діяння з усього ланцюга факторів) суспільно небезпечні наслідки не настали б. У даній конкретній обстановці діяння завжди створює реальну можливість на-стання наслідків і є в такому разі їх причиною;

г) діяння перебуває в причинному зв'язку з наслідком, якщо воно з неминучістю викликає його настання. Йдеться про те, що діяння з урахуванням його характеру та інтенсивності (стрімкості), а також місця, часу, обстановки, способу та засобів вчинення злочину, особливостей його об'єкта і предмета створює реальну можливість настання наслідків. Діяння тут з необхідністю, з неминучістю (закономірно) викликає на-стання наслідку. Останній тут органічно притаманний (реально можли-вий) цьому діянню, тому має місце необхідний причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням та його наслідками.

Необхідний причинний зв'язок слід відрізнити від випадкового причинного зв'язку. Перший відображає закономірності розвитку об'єктивного світу, коли причина сама у собі містить реальну можли-вість настання певного наслідку. При необхідних причинних зв'язках людина, пізнаючи об'єктивний світ, здатна передбачати розвиток при-родного перебігу подій. Учиняючи ті або інші дії, що із закономірні-стю викликають наслідки, людина здатна передбачити їх настання. Ось чому необхідний причинний зв'язок має кримінально-правове значен-ня і наслідки, що настали від дії (бездіяльності) особи за наявності в неї умислу чи необережності, ставляться їй у вину.

На відміну від цього випадковий причинний зв'язок не відображають за-кономірностей розвитку подій. Вони є наслідком випадкового перетинан-ня причинно-наслідкових ланок (іноді багатьох). Тут діяння з урахуванням об'єктивно-предметних умов містить лише абстрактну можливість на-стання суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, потерпілий, якому завдано легке поранення, помирає від того, що при перев'язуванні йому занесли інфекцію. Відповідальність в цьому разі може настати лише за завдання поранення, а не за смерть, що настала. Суспільно небезпечні наслідки, що настали при випадковому причинному зв'язку, не мають кримінально-правового значення і не є обов'язковою ознакою об'єктив-ної сторони злочину з матеріальним складом.

Урахування викладених положень має важливе значення для ви-рішення питання про наявність (чи, навпаки, відсутність) у кожному конкретному випадку причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і наслідком. Встановлення необхідного причинного зв'язку констатує наявність об'єктивної сторони злочину з матеріальним скла-дом.

3. У теорії кримінального права запропоновано такі види необхід-них причинних зв'язків, що мають кримінально-правове значення і зустрічаються найчастіше⁸⁶

Розділ VIII Об'єктивна сторона злочину

а) причинний зв'язок при так званому безпосередньому заплідненні. Такий зв'язок іноді називають безпосереднім або прямим причинним зв'язком (наприклад, постріл з пістолета, яким запліднює смерть);

б) опосередкований необхідний причинний зв'язок, коли суб'єкт для запліднення суспільно небезпечних наслідків застосовує різні механізми, прилади, інші засоби вчинення злочину чи використовує поведінку інших осіб, наприклад неосудних осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності (тих, котрі виступають як «засоби» вчинення злочину), чи тварин, наприклад спеціально вимштруваних собак, тощо;

в) необхідний причинний зв'язок при співучасті, коли дії співучасників (організатора, підбурювача, пособника) перебувають у причинному зв'язку зі злочинним, учиненим виконавцем;

г) необхідний причинний зв'язок за наявності особливих умов на боці потерпілого. Ці умови виступають каталізаторами (прискорювачами) настання наслідків (наприклад, стан сп'яніння, хвороба потерпілого тощо). У справі С. було встановлено, що 13-річний К. гаявся з цілком за її 5-річною дочкою. С. наздогнала К. і вдарила його декілька разів рукою по голові. К. у той же день занедужав і через чотири дні помер. При розслідуванні виявилось, що смерть К. викликана запаленням кори мозку, причиною якого був удар по голові, що спричинило розходження кісткових швів за наявності у К. застарілого процесу запалення середнього вуха. У цьому випадку між діями С. і смертю К. має місце необхідний причинний зв'язок, однак ускладнений особливими умовами на боці потерпілого, особливостями стану його здоров'я (наявність застарілого процесу запалення середнього вуха), що прискорило настання смерті підлітка.

Необхідний причинний зв'язок між діями і суспільно небезпечними наслідками завжди означає наявність об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом. Але це лише обов'язкова передумова вирішення питання про наявність складу злочину як підстави кримінальної відповідальності. Треба ще встановити суб'єктивну сторону злочину — вини особи у формі умислу чи необережності щодо наслідку, який настав.

---

§ 5. Місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення злочину

1. Для характеристики об'єктивної сторони злочину важливе значення мають такі його ознаки, як місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину. Як уже зазначалося, вони виступають її факультативними ознаками. Однак у деяких статтях Особливої частини КК ці ознаки прямо зазначені (описані) і тому набувають у даному разі значення обов'язкових. Відсутність у цих випадках якої-небудь ознаки свідчить про відсутність об'єктивної сторони злочину й, отже, складу злочину як підстави кримінальної відповідальності.

2. **Місце вчинення злочину** — це певна територія або інше місце, де відбувається суспільно небезпечне діяння і настають його суспільно небезпечні наслідки. В Особливій частині КК місце вчинення злочину в одних випадках визначається як територія України (статті 268, 334), повітряний простір (ст. 282), економічна зона України (ст. 243); у других воно використовується як географічне поняття, наприклад море, внутрішні морські і територіальні води (ст. 243), атмосферне повітря (ст. 241), водні об'єкти (ст. 242), вода (ст. 242), земля (ст. 239), надра (ст. 240), континентальний шельф (ст. 244) тощо; у третій під ним розуміють певну територію, на якій людина проживає чи займається виробничою або іншою діяльністю, наприклад житло, інше приміщення чи сховище (статті 185, 186, 187), річкове, морське або повітряне судно (ст. 278), транспортні комунікації (ст. 279), вибухонебезпечні підприємства, вибухонебезпечні цехи (ст. 273) тощо. Іноді це місце, де відбуваються певні події чи певні дії виняткового характеру, наприклад поле бою (статті 429, 432), район бойових дій (ст. 433). У деяких складах місце вчинення злочину визначається як територія, на яку поширюється чітко

Розділ VIII Об'єктивна сторона злочину

визначений правовий режим, наприклад державний кордон України (ст. 331), митний кордон України (ст. 201), заповідники, території та об'єкти природно-заповідного фонду (при незаконному полюванні — ст. 248), місця обмеження волі (ст. 300), місця позбавлення волі (ст. 393), виправні установи (статті 391, 392), спеціалізовані лікувальні заклади (ст. 394) та ін.

У деяких випадках місце вчинення злочину виступає як кваліфікуюча ознака. Це, наприклад, розбій, вчинюваний щодо населення в ра-йоні воєнних дій (ч. 2 ст. 433 КК).

3. Час учинення злочину — це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. У статтях Особливої частини КК час учинення злочину як ознака об'єктивної сторони описується дуже рідко. Разом з тим встановлення часу вчинення злочину в кожній справі має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі (статті 4, 5).

4. Обстановка вчинення злочину — це конкретні об'єктивно- предметні умови, в яких вчиняється злочин. В одних випадках обстановка вказує на ті умови, в яких відбувається діяння, наприклад учинення військового злочину в бойовій обстановці (ч. 3 ст. 402, ч. 3 ст. 403, ч. 3 ст. 404 КК), злочинні дії військовослужбовця, що перебуває в полоні (ст. 431 КК), неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден (ст. 285 КК); в інших же — обстановка вказує на умо-ви, в яких перебуває потерпілий, наприклад залишення в небезпеці (ст. 135 КК), ненадання допомоги особі, що перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136 КК), погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 350 КК). Обстановка вчинення злочину йноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння і виступає як кваліфікуюча ознака (наприклад, військовий злочин у бойовій обстановці). В інших випадках вона створює привілейований склад злочину. Це вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевщенні меж необхідної оборони (статті 118, 124), де обстановка — посягання з боку того, хто посягає, — визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного посягання.

В усіх зазначених випадках обстановка вчинення злочину є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони.

5. Спосіб учинення злочину як ознака об'єктивної сторони злочину розглянуто у § 2 цього розділу. Зазначимо лише, що спосіб виступає як обов'язкова ознака складу злочину у випадках, коли він:

а) прямо зазначений у законі, наприклад насильство, небезпечне для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або погроза застосування такого насильства у складі розбою (ст. 187), обман чи зловживання довірою у складі шахрайства (ст. 190);

б) однозначно впливає із змісту закону, про що свідчить характер дії, описання якої міститься у диспозиції статті. Так, способом погрози вчинити вбивство є психічне насильство (ст. 129), способом завідомо неправдивого показання (ст. 384) — обман тощо.

Спосіб має важливе кримінально-правове значення. Якщо він є обов'язковою ознакою складу злочину, то його встановлення у справі є необхідним. Відсутність даного способу виключає склад злочину. Наприклад, передбачене в ст. 120 доведення до самогубства відсутнє, якщо не було жорстокого поводження з потерпілим чи систематичного приниження його людської гідності, шантажу або примусу до вчинення протиправних дій. Спосіб має суттєве значення для правильної кваліфікації злочину, його аналіз дає змогу зробити висновок про інші ознаки та елементи складу злочину. Спосіб важливий для диференціації кримінальної відповідальності. Так, залежно від способу вчинення злочину диференціюється відповідальність за корисливі злочини проти власності (статті 185-191 КК). Спосіб впливає на створення кваліфікуючих чи особливо кваліфікуючих складів злочинів, а також на виділення спеціальних норм КК. Так, убивство, вчинене з особливою жорстокістю чи способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 4, 5 ч. 2 ст. 115 КК), є спеціальною нормою стосовно умисного вбивства (ч. 1 ст. 115 КК).

Розділ VIII Об'єктивна сторона злочину

---

6. **Засоби вчинення злочину** — це предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину. Знаряддя — це предмети, використовуючи які особа справляє фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти (вогне-пальна і холодна зброя, інструменти, транспортні засоби, пристрої, технічне устаткування тощо). До інших засобів вчинення злочину (за-засоби у вузькому значенні слова) можуть бути віднесені підроблені документи, формений одяг (наприклад, К. і В., переодягнувшись у форму працівників міліції і використовуючи підроблені документи, про-водили «обшуки» в окремих громадян і шляхом обману привласнюва-ли їх цінності) та ін.

Засоби вчинення злочину слід відрізняти від предмета злочину, під котрим розуміють предмети матеріального світу, у зв'язку з якими чи з приводу яких скоюється злочин. Предмет, як відомо, нерозривно пов'язаний з об'єктом злочину, завжди перебуває в статичному стані. Засоби ж перебувають у динамічному стані, забезпечують учинення посягання на об'єкт кримінально-правової охорони, у тому числі і вплив на предмет злочину.

Засоби вчинення злочину в одних випадках істотно полегшують учинення злочину, в інших — без них це взагалі неможливо. Засоби є обов'язковою ознакою складу злочину, коли вони безпосередньо вказані в диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно випливають із її змісту. Так, зброя є обов'язковою ознакою складу бан-дитизму (ст. 257 КК); вогнепальна чи холодна зброя або інші предмети, спеціально пристосовані чи заздалегідь підготовлені для нанесення тілесних ушкоджень, є обов'язковими (в альтернатив) ознаками осо-бно злісного хуліганства (ч. 4 ст. 296 КК). Причому знаряддя вчинення злочину можуть виступати ознакою основного або кваліфікую-чого складу, наприклад транспортні засоби у складі незаконного по-лювання (ч. 2 ст. 248 КК), або ж навіть ознаками особливо кваліфікую-чого складу (ч. 4 ст. 296 КК).

Контрольні запитання

1. Що таке об'єктивна сторона злочину? Її значення.

2. Які обов'язкові та факультативні ознаки характеризують об'єктивну сторону злочину?

3. Яку роль можуть виконувати факультативні ознаки об'єктивної сторони злочину?

4. Дайте визначення поняття діяння як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони.

5. Які форми діяння характеризують об'єктивну сторону?

6. Що таке бездіяльність? Які умови кримінальної відповідальності за злочину бездіяльність?

7. Яке значення мають незадолана сила, фізичний та психічний примус для вирішення питання про кримінальну відповідальність за суспільно небезпечне діяння (дію чи бездіяльність)?

8. Що таке суспільно небезпечні наслідки? Їх значення для об'єктивної сторони злочину.

9. Матеріальні та формальні склади злочинів. Розкрийте значення такого поділу.

10. Що таке причинний зв'язок як обов'язкова ознака об'єктивної сторони злочинів з матеріальним складом?

---

⁷⁰ Докладніше про це див.: Панов, Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. - Харьков, 1992.

⁷¹ Про фізичний примус та умови відповідальності див. § 11.4 в § 1 параграф 100 цього параграфу.